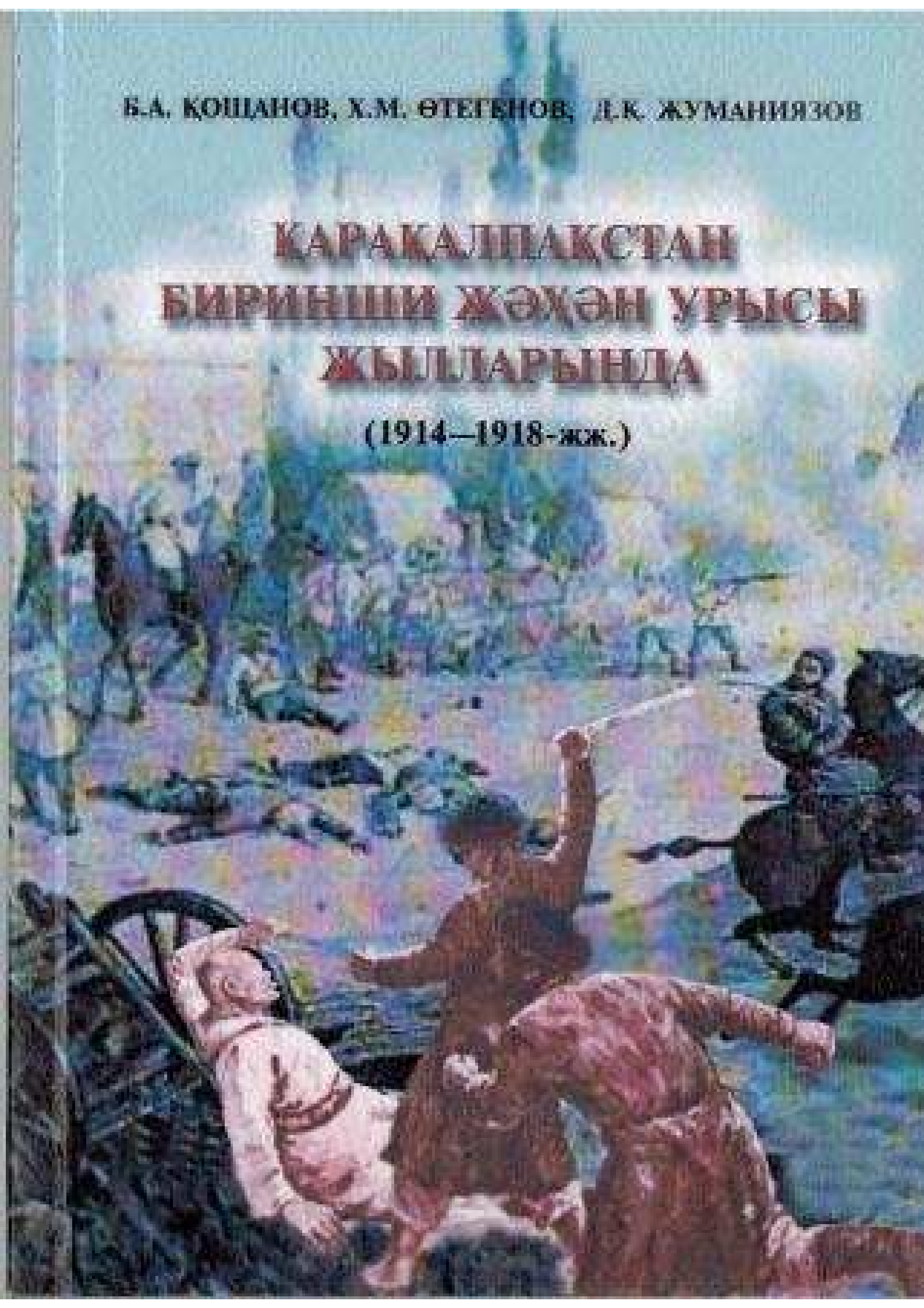

Б.А. ҚОШАНОВ, Х.М. ӨТЕГЕНОВ, Д.К. ЖУМАНИЯЗОВ

**КАРАКАЛПАКСТАН
БИРИНШИ ЖӘМӘН УРЫСЫ
ЖЫЛДАРЫНДА
(1914—1918-жж.)**

ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОКАРҒЫ ХАМ ОРТА
АРНАҰЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҰ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Б.А. КОШАНОВ, Х.М. ӨТЕГЕНОВ, Д.К. ЖУМАНИЯЗОВ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БИРИНШІ ЖЕХӘН УРЫСЫ ЖЫЛҒАРЫНДА (1914 — 1918-жж.)

НӨКИС
«БІЛИМ»
2015

УОК 355.01:94 Каракалпакстан биринши жөхөн урысы жылпырында
575.172 (1914 — 1918-жж.). — Некис: «Билим» баспасы.
КБК 63.3(0)53 2015-жыл. 96 бет.
К — 84

УОК 355.01:94
575.172
Авторлар: Б.А.Кошанов,
Х.М. Өтегенов,
Д.К.Жуманиязов. КБК 63.3(0)53
К — 84

Каракалпакстан тарихи илиминин жетискенликлерине сүйене отырып, жаңа архивлик хужжетлерди илимий айланыска енгизип, авторлар бул китапта Каракалпакстан халыкларынын өткен асирдин биринши шеретиндеги социал-экономикалык аўхалын, миллий-азатлык херекети барысын, 1916-жылгы халык көтерилисин, сивсий-әскерий ўақыяларды тарихийлык хэм объективилик принциптери, миллий гөресизлик идеясы негизинде баянлапты.

Китап ўлкемиздин жаңа тарихы бойынша көлем тербетип атырган тарихшы илимпазлар, магистр хэм студентлер ушын арналган.

Пикир билдирүүшилер:

Б. Ш. Шамабетов — тарихи илимлеринин докторы, профессор;
М.С.Сейтназаров — тарихи илимлеринин кандидаты.

Бердак атындагы Каракалпакстан мамлекетлик университетини илимий-методикалык кеңеси мажлисинин 30.06.2015-жыл 6-санлы баянамасы менен тастыйықланган хэм баспаға усынылган.

ISBN 978-9943-4434-7-1

© Б.А.Кошанов хэм Б. 2015.
© «Билим» баспасы, 2015.

КИРИСИҮ

Халкымызда жакын өтмиш тарихый ўақыяларына кызылўшылык артып бармакта. Өзбекистан Республикасы Президентин И.А.Каримовтын атап өткениндей «Хар бир адам өз ўатанынын, каласынын, аўылынын тарихын билиўте умтылады. Бул табийий хал»¹.

Гөресизлик шарапаты менен бай тарихымызды идеологиялык бурмалаўсыз хакыйкый ўйренуў имканиятына ийе болдык. Ен бастысы, көп асирлик өтмишимизди мактамыш етуў мүмкиншилиги жаратылды. Президентимиз И.А.Каримов «Жокары менаўият — женилмес куш» шығармасында тарихтың миллет тарбиясындагы орны хэм әхмийети хаккында былай деп жазған еди: «Ел-журтымыз өзинин көп асирлик тарихы даўамында бундай каралы көўип-көлерлерди нешше рет бастан кеширген, олардын жөбирин тартқан. Усынын себебинен тилимиз, динимиз хэм менаўиятымыз бир пайытлар кандай көўип астында калғанын бөршемиз жаксы билемиз. Өне усы кайғылы өтмиш, басып өткен машакатлы жолымыз бөршемизге сабак болўуы, бүтинги хакыйкатлыкты терең таллай отырып, бар көўиплерге карага мудамы серек болып жасаўа шақырўымыз лазым. Өз тарихын билмейтувын, кешети күнин умытқан миллеттин келешети жок. Бул хакыйкат адамзат тарихында көп мәртебе өз тастыйықлаўын тапкан»².

Биз халкымыздың дуньада хөш кимнен кем болмаўы, перзентлеримиздин бизден де төре кушли, билимли, дана хэм әлбетте, бахытлы болып жасаўы ушын бар куш хэм имканиятларымызды бағдарлап атырган екенбиз, бул бойынша руўхый тарбия мәсетеси, хөш шубхасыз, теңи жок әхмийетке ийе болады. Егер биз бул мәседе сереклик хэм сезгирлигимизди, табандылыгымыз хэм жуўапкершилигимизди жоғалтсак, бул оғда әхмийетли жумысты өз халына, өзи боладылыкка таслап когуғын болсак, муқаддес кәдириятларымызға суўғарылған хэм

¹Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. — Тошкент, 1998. 3-бет.

²Каримов И.А. Юксак мавнавият — енгилмас куш. — Тошкент, 2008. 34-бет.

олардан азықланган руҳий дуньямыздан, тарихий өтмишимизден айрылып, акыр-ақыбетинде өзимиз умтылган улўўма инсаный раўажланўу жолынан шетке шығып қалўўымыз мүмкин¹.

Қарақалпақ халқы көп әсирилик тарихында көплеген көпшип қоньўларды, басқыншылық урысларды, жаўлап алыўшылықты басынан кеширди. XIX әсирдин екннши арымьнда патша Россиясынын жаўлап алыўшылығынан соң қарақалпақ халқы мәмлекетшилик басқаруынан айырылып ғана қалмастан, онын аймағы еките бөлинип тасланды. Әмиўдәрьянын оң жағалығы Түркстан генерал-губернаторлығы қол астына өткерилген болса, шеп жағалық бурынғысынша Хийўа ханлығы қол астында қалдырылды. Бұл «бөлшекте де басқара бер» деген қолониаллық саясаттың бир көриниси еди. Ҳәзирти дәўир көз қарасынан бұл ўақыларды үйрениў тарих илиминдеги заманатөй мәселелердин бири болып қалмақта.

Президентимиз И.А.Каримовтың атап өткениндей «Тарихий ады бар инсан — жигерли инсан. Текирар айтаман, жигерли инсан. Ким болўуына қарамастан, жәмийеттин хәр бир ағзасы өз өтмишин жақсы билесе, бундай адамларды жолдан азырыў, хәр қыйлы доғмалардын тәсиринде болўуы мүмкин емес. Тарих сабақлары инсанды сезгирликке үйретеди, жигерин бекемлейди².

Ғорезисизлик нәтижесинде мәмлекетимиз тарихын ҳақыйқый хәм объектив үйрениў зарурлиги пайда болды. Бириншиден, тарихымыз бурын үстемлик еткен идеология тәсиринде жазылған болса, екнншиден, тарихий дереклер көпшилик жағдайда шетлеп өтилип, болып өткен ўақия ҳәдийселерге бир тәрәплеме қатнаста болынды. Усы себептен көпшилик ўақия хәм ҳәдийселер бир тәрәплеме ямаса улўўма баян етилмей қалды. Сонлықтан да тарихымызды сол дәўирлерде жазылған тарихий шығармалар хәм ҳужжетлер тийқарында изертлеў зарурлиги пайда болды.

Қарақалпақстан халықларынның биринши жәхән урысы жылпарындағы тарихы 1930-жыллардан бастап ақ жазыла басланды. 1930-жылғы Ташкентте баспадан шыққан П.Алексеевның китабында 1916-жылғы Хийўа ханлығындағы халық көтерилиси себептери, таврылығы, көтери-

лишилердин Хийўаға атланьысы, Жунайыд хан искерлиги, көтерилис характери, бастырылыўы сөз етиледи¹.

Автор Өзбекистан мәмлекеттик орайлық архивинде сақланып киятырған «1916-жылғы Хийўа көтерилиси» ҳужжетлер топламын биринши мәртебе илимий айланысқа түсиреди.

1930-жылғы мәмлекеттик ғайраткерлер Қасым Әүезов пенен Павел Варламов халқымыздың XX әсир биринши шерегиндеги аўхалы, мәдениаты, турмысындағы өзгерислери жөнинде Қазақстан республикасынын дүзилиўинин он жыллығына бағышланған китабын шығарады².

20-жыллық төнепистен соң 1950-жылғы Ғайып Непесов өз монографиясында сол жағалық Қарақалпақстан халықларынның XX әсир басындағы жағдайы, азатлық түреслери, әскерий ўақылар жөнинде жана мағлыўматлар жәриилады³. Ғ.Непесов үлкемизде илимий хәм билимлендириў орынларында 1960 — 1970-жыллары жұмыс ислеп, изертлеп атырған темамыз бойынша үлкен үлес қосты⁴.

1900 — 1925-жыллардағы сол жағалық Қарақалпақстаннын социал-экономикалық қатнасықлары, саясий аўхалы, миллий азатлық хәрекетлери Я.М.Досұмов мийнетлеринде сеўлегенди⁵.

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясына белсене қатнасқан, ел арасынан тарихий мағлыўматлар жыйнаған профессор

¹Алексеев П. Хивинское восстание 1916 года. — Ташкент: САНИИР, 1930.

²Әвезов К., Варламов П. Каракалпакстан к 10-летию Казахстана. — Алмата, 1930. (Қарақалпақстан 1925 — 1930-жыллары Қазақстан қурамында болған ели - авторлар).

³Непесов Г. Победа советского строя в северном Туркменистане (1917 — 1936 гг.). — Ашхабад: Изд-во АН Туркменистана, 1950.

⁴Непесов Г. Из истории Хорезмской революции (1920 — 1924 гг.) — Ташкент: Изд-во Узбекхистана, 1962; Непесов Г. 1920 — 1924-жыллардағы Хорезм халық совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткерлеринин роли. -Некис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1964.

⁵Досұмов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917 — 1927 гг.). — Ташкент: Изд-во АН Узбекхистана, 1960; Досұмов Я.М. Гражданская война в Каракалпакии (1918 — 1920 гг.). — Нукус: Каракалпакстан, 1975.

Р. Косбергеновтың мийнеттерінде 1873 — 1917-жылдардағы оң хәм сол жағалық Каракалпакстан тарийхы кенирек баян етилди¹.

Алпысбай Төреев патша Россиясының Хийўа ханлығын жаулап алғаннан бастап, 1917-жылғы февраль аўдарыспағына дейинги каракалпак үлкеси дийканлары хәрекетинин өсиў хәм раўажлануў динамикасын баянлап көрсетти. Монографияда каракалпак үлкесиндеги дийканлар хәрекетин хаккында басылып шыққан изертлеў жумыслары, әсиресе, автор тәрепинен топланған Нөкис, Ташкент, Москва, Санкт-Петербург хәм Кызыл Ордадағы архив материаллары жәнә дага жазба материаллары пайдаланылып, илимий айтаныска салынды².

Усы дәўыр бойынша кең изертлеў жумысларын жүргизип, көлемли мийнетлер дәреткен белгилли илимпаз академик С. Камалов болып есапланады. Усындай көлемли мийнетлердин бири С. Камаловтын Ж. Убениязов хәм А. Кошановлар менен бирликте жазған мийнети болып есапланады. Бул мийнет жоқарыдағыларға қосымша ХVII — ХХ әсир аралығын өз ишине қамтыйды³.

ХIX әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы Каракалпакстаннын социал-экономикалық тарийхына байланысты мәселелерди изертлеўде Т. Т. Тухтаметов хәм А. Жалиловтын⁴ мийнеттеринде жана хужжетлердин жориланыуы үлкен әҳмийетке ийе болды.

Каракалпакстан халықларынның ХIX әсир ақыры ХХ әсир басындағы атпар мәселе тарийхы, профессор Қ. Сарыбаевтын атпар

¹Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве // Труды Хорезмской экспедиции. — Москва, 1958. Т. 3.; Усы автор. ХIX әсирдин ақыры ХХ әсирдин басында Хийўа ханлығындағы каракалпаклардын аухалы. — Нөкис: Каракалпак мәмлекет баспасы, 1960; Усы автор. Каракалпак халкынын колонияль дәўирдеги мәденияты хәм турмысы (1873 — 1917). — Нөкис: Каракалпакстан, 1970; Усы автор. Каракалпакстаннын Россияға қосылуы. — Нөкис: Каракалпакстан, 1972.

²Төреев А. ХIX әсирдин ақыры ХХ әсирдин басында каракалпак үлкесинде дийканлар хәрекетин. — Нөкис, 1991.

³Камалов С., Убениязов Ж., Кошанов А. Из истории взаимоотношений каракалпак с другими народами Средней Азии и Казахстана в ХVII-начале ХХ вв. Ташкент, 1988

⁴Тухтаметов Т. Г. Амударьинский отдел (Социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). Нукус: Каракалпакстан, 1977; Жалилов А. Из истории каракалпак ХIX начала ХХ вв. Ташкент, 1986.

мәселе тарийхы, жер-суў мәселелери тарийхына байланысты монографиялары усы дәўирдин тарийхын үйрениўде үлкен әҳмийетке ийе. Онын мийнеттеринде каракалпаклардын жер ушын, социаллық хәм колониялық езиўшиликке қарсы түреслери өз сөўлегениўин тапқан¹.

Каракалпакстан тарийх таныў илиминде бул мәселе бойынша айырым изертлеў жумыслары алып барылды. Каракалпакстаннын тарийхына бағышланған еки томлық «Каракалпакстан АССР тарийхы» (Нөкис — 1975), «Каракалпакстан АССР тарийхы» (Нөкис — 1989) мийнеттеринде халқымыздын әйемти дәўирден бастап ХХ әсирдин 90 жылларына шекемти тарийхы хаккында көплеген мағлұматлар берилген.

Каракалпакстаннын ХIX әсирдин екннши арымынан хәзирги күнимизге шекемти тарийхына бағышланған фундаментал илимий мийнет «Каракалпакстаннын жана тарийхы. Каракалпакстан ХIX әсирдин екннши арымынан ХХI әсирге шекем» (Нөкис, 2003) китабында халқымыздын сисий, социал экономикалық хәм мәлений турмысы менен бирге Хийўа ханлығы курамындағы каракалпактар тарийхына байланысты бахалы материаллар бериледи.

М. К. Мухамедбердыев Каракалпакстан тарийхынын уакыялары бойынша тарийхый дереклерди жыйнау хәм баста сөзден шығару бадаларында үлкен жумыслар ислентенин атап өтеди. «Деген менен бул тарийхый дереклерди терен критикалық тарийхый деректануў бадаларында талкылаудын уакты жетти. Себеби, усы тарийхый уакыяларға қатнасканлардын еске түсириулеринде үлкен қайшылықлар, бир-бири менен сөйкес келмейтуғын тастыйықлаулар бар. Бир китаптын өзинде, ямаса бир еске түсириудин өзинде тарийхый уакыяларды хәр түрли сөўлегендириу жағдайлары ушырасады»².

Қурбанбай Утепов өзинин кандидатлық диссертациясында хәм монографиясында «совет власты дәслепки жылдарындағы тарийхый деректер, еске түсириулер өзинин изертлеуишин күтип отырышты, автономиялы

¹Сарыбаев К. Каракалпакстанда жер-суў қатнасықтары. Нөкис, 1965; Усы автор. К истории орошения Каракалпакстана. Нукус, 1971; Усы автор. Атрарный вопрос в Каракалпакии (конец XIX-начало XX вв). Нукус, 1972.

²Мухамедбердыев К. М. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана. — Нукус: Каракалпакстан, 1977; Усы автор. Ленин и народы Хорезмского оазиса. Вопросы истории, историографии и источниковедения перехода к социализму. — Нукус: Каракалпакстан. 1982.

республика бойынша жүдә бахалы тарихый дереклер комплекси жыйналган, буна халык хожалығы, санааты, мәдениеті бойынша әхмийетті деректер бар» - деп жазды¹.

1950-жылдардың басларында Каракалпак мемлекетлик педагогикалык институты директоры тарихшы Александр Тетюшев пенен жазушы Борис Чепруновлар Каракалпакстанда пукаралык урыс катнасуушыларынын еске түсирүүлери жыйнап, сондай ак архивтерден тарихый деректерди алып, еки томлык кол жазба китапты Өзбекистан Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалы китапханасына тапсырды².

Калты Айымбетовтын «Халык даналыгы. Өткен күндерден еслер» (Некис: Каракалпакстан, 1988) китабы жүдә бахалы еске түсирүү болып есапланады. Автордың тарихый уақыяларды ытган билиуи, мазмунлы сөүлелендириуи тарих илими ушын үлкен әхмийетке ийе деп есаплаймыз.

Өтеш батыр хаккында К.Байниязов «Елим деп ениреген ерлер» деген китабында көптерген мағлұматлар берген. К.Бердимуратов 1948-жылы илимий экспедиция дәуиринде Қоньрат районы 7-ауылында жасаушы Алпан Байнияз улынан «Өтеш батыр» эпсанасын жазып алады³. К.Палауниязовтын «Истоки рождения Республики Каракалпакстан» (Некис, 1992) мийнетинен пайдаланылды.

Өзбекистан ғерезсизликке ерискеннен, Каракалпакстан суверен республика болғаннан кейин тарих илиминде бул илимий машкала Б.Кошанов, А.Жумашев, М.Сейтназаров китаптарында, докторлык хәм кандидатлык диссертацияларында изертлене баслады⁴.

¹ Утепов К.Т. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпакстане. 1917-1987 гг. — Нукус: Каракалпакстан, 1988.

² Материалы и документы по истории трагической войны в Каракалпакии. Т.1-2. //ӨзР ИА КК фундаменталь китапханасынын кол жазба фондлында сақланады.

³ Байниязов К. Елим деп ениреген ерлер. — Некис, 1993. 65 — 66-беттер.

⁴ Кошанов Б. Болшевики в Туркестане. 1917 — 1922. Доктрина и реальность. Докторлык диссертация авторефераты. — Москва, 1994; Кошанов Б., Жумашев А. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. — Нукус, 1997; Кошанов Б., Сейтназаров М. Революция? Вторжение? Неизвестные события в Хивинском ханстве в 1919 — 1920 годах. — Нукус, 1997.

Профессор Б.Кошанов «Ўзбекистон янги тарихи» жәмәетлик монографиясында (Ташкент, 2000, 2-китап) тарихый уақыялар бойынша жана көз-карасларды баан етти.

Хорезмги тарихшылар Отамурод Күшжонов, Гавхар Дурдиева, Нымаг Полвоновлардың ғерезсизлик дәуиридеги баспадан шығарған китаплары жана архивлик материаллар менен көзге түседи.¹

Каракалпакстанда жадилер хәрекетинин уш ағымын таллап берген О.Әлеуов пенен К.Сейтмуратовтын монографиясы дықкатка ылайык².

Ө.Тажимуратов «Тарихый қосықлар» деген макаласында биринши жәхән урысы жылларында дәретилген халык дүрданалары хаккында бир қатар дурыс пикирлер билдирген³.

Филолог алым Әдилбай Қожықбаев каракалпак тарихый қосықлары ауыз еки әдебиет дәретпелери ишиндеги раўажланушы актив жанрлардың бири деп есаплайды⁴.

Профессор М.Тлеумуратов «Каракалпак поэзиясы» атамасындағы монографиясында айрым тарихый қосықларға анализ берип кеткен⁵. Ғерезсизлик дәуириде бул тема менен профессор Б.А.Кошанов шұғылланбақта⁶.

Күшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги икгимойи-сийсий жараетлар ва харақатлар (XIX аср иккинчи ярми — XX аср биринчи чораги). — Ташкент: Абу ташбуот-консалт, 2007; Күшжонов О., Дурдиева Г. Хива хонлиги туркманлари. Хива: Хоразм Мазмун академияси нашрети, 2008.

² Әлеуов О., Сейтназаров К. Каракалпакстанда жадилар ва Сейфуттабит Мажидов фаолияти. Ташкент, 2010.

³ Тажимуратов Ә. Каракалпак халық қосықлары хаккында // Каракалпак халық қосықлары, Некис: «Каракалпакстан» баспасы, 1965.

⁴ Қожықбаев Әдилбай. Тарихый қосықлар (Тарихый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы хаккында). — Некис: Каракалпакстан, 1980. 56 бет.

⁵ Тлеумуратов М. Каракалпак поэзиясы — тарихый дерек. — Некис: Каракалпакстан, 1994. 344-бет.

⁶ Кошанов Б.А. Каракалпакские исторические песни XIII — XX вв. как исторический источник // История и культура Узбекистана. Материалы республиканской н-п конф. Ташкент, 2011; Усы автор. Актуальные проблемы изучения каракалпакских исторических песен XIII начала XX вв. // Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья. Межд. Конф. — Нукус: НГПИ, 2011.

Халық арасынан жыйналған тарихый қосықтардың бири - «Әуезжан». Бұл қосықтың тарихый Хийўа ханы Асфандиар ханның қыз мәселесиндегі зулымлығына қарсы Хожели хәм Манғыт елалы пунктгериндегі 1916-жылдың 10-январындағы халық қозғаланың сөз етеди. Халық қозғаланының басшысы хожелиши Әуезжан хожә бас болады. Көтеріліс қатан зулымлық пенен Гәлкиннің қатнасуы менен бастырылады, басшы деп есапланған 11 адамды дарға (тарихый деректерде 8 адамды) асып өлтиреді. Тарихта 1916-жыл ұақыяларын халық «Гәлкин жылы» деп те атайды. Дарға асылғандардың бири Әуезжан болып, қосық соған арналған.

1916-жылғы «Әуезжан» баспаған халық қозғаланының тарихый дерети, шығыу себептери туұралы тарихшылардың мийнетлеринде бақалы пикирлер бар.

1916-жылдың тарихый ұақыялары айызеки халық дөретелеринде, халық шайырларының творчествосында өзинин толық сәулегеніуин тапты. Халықты барынша шоршындырған, халықтың күшли нарийзылығын туұдырған мөрдикарға алыу сыяқлы тарихый ұақыялары усы дәуирди сөз етеугын тарихый халық қосықтарының тийқарғы сүўрестеу объектиси болды. Халық арасынан хәр қыйлы жыллары жазып алынған хәм баспа сөзде бир қатары дағазаланған «Жети үйден бир беллар», «Мөрдикар», «Нәйлейин», «Тапсырым» деген қосықтар менен Кулайберген шайырдың «Мөрдикар» дөстаны бар. Бұл тарихый қосықтарда басқа халықтар сыяқлы Қарақалпақстан территориясындағы мийнеткеш халықтардың патшаның мөрдикарға алыуына қарсы халықтың күшли нарийзалық сезимлери хәр тәрәпкеме сүўрелентен. Сондай-ақ, бұл қосықтарда усы дәуирдегі болған тарихый өзгерислер, тарихый ұақыяларға болған халықтың көз-қараслары дурыс берилген. «Бизин бүгинлигимизди орынлы бақалау үшін, - деген еди Президент И.А.Каримов, - кешегі күнимизге, жакын өтмишимизге қарауымыз керек хәм оларға өзгеримиздин қатнасымызды белгилеуимиз зөрүр. Өтмишти қаралау, басымыздан өткенлерге наразылық билдириу, оларға үстиртин болыу бизин миллеттин табиатына жат нәрсе»².

¹Нәпесов Н. 1920 — 1924-жыллардағы Хорезм халық Совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткешперинин ролы. Некис, 1964. 34, 43 — 48-беттер; Төреев А. 1916-жылғы халық көтерілиси. Некис, 1967, 22 — 31-беттер.

²Каримов И.А. Пламенное сердце сына народа. // Каримов И.А. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Т.1.-Ташкент. 1996. стр 82 — 83.

Изертлеу жұмысымыз темасының заманатөйлиги, бириншиден, халқымызда жакын өтмиш тарихый ұақыяларына қызығыушылық артып барыуы менен тығыз байланысly. Президентимиз И.А.Каримовтың атап өткениндей «Гөрезсиялитимизге ерисийдеги жолда миллий-азатлық түрескендердин ис-хәрекеттери фундамент болып, тарихы беттеринде алтын сыялар менен жазылды»¹. Екиншиден, жаңа тарихты жаратыу туұралы хукиметлик қарарларда тарихый ұақыяларды миллий гөрезсиялик идеялары негизинде сәулегендириу ұазыйпасы тарихшылардың алдында турышты. Үшиншиден, толық түрде изертленбеген биринши жәхән урысы тарихын хәр тәрәпкеме илимий негизде сәулегендириу жасларды Ұатанға саяқылық, туўылған жерге сүйспеншилик руўхында тәрбиялауға хызмет етеди. Төртиншиден, бұл илимий проблеманы изертлеу арқалы биз тарихнамадағы биринши жәхән урысы жылларындағы ұақыяларды толтырамыз.

¹Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йүк. Ташкент, 1998. 8 бет.

1-БАП. КАРАКАЛПАКСТАН 1914 — 1916-ЖЫЛДАРДА

1.1. Сол жағалық Қарақалпақ жерлері бірінші жәхән урысы дәстегі жылыларында

Сол жағалық Қарақалпақстан аймағы халықтары Мұхаммед Рахимхан II (1864 — 1910-жж.), Асфандиярхан (1910 — 1918-жж.), Сейид Абдуллахан (1918 — 1920-жж.) дәуірін басынан кешірген.

Асфандияр ханның тұтымын қарақалпақ халқы «Бір алапат заман болды» тарихый қосығында жақсы баянлаған:

Асфандияр хан болды,
Ата — жұрты ойран болды,
Қонырат хәкіминің хат келді,
Бір алапат заман болды¹.

Профессор Рамбет Қосбергеновтың мағлұматтары бойынша XX-әсир басында Хийуа ханлығы сорабындағы қарақалпақтардың саны 19995 адамнан ибарат болған². Академик Ғайып Непесов болса, қарақалпақтар қазақтар менен бірлікте Хийуа ханлығына қарасты халықтың 15 % ғана қурады (қарақалпақтар — 44 мың адам болған) — деп жазды.³

XX әсир басырында күн-көріс деректерінен айырылған 6 мыңнан астам адамның Хийуа ханлығындағы заводларда жалпанып исеілі⁴. Усының салдарынан XIX әсир орталарындағы тарихый

¹Қарақалпақ халық қосықтары. Некіс: Қарақалпақстан, 1965. 323-бет.

²Қосбергенов Р.Қ. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында Хийуа ханлығындағы қарақалпақтардың аухалы, (1873 — 1917-жылдар) Н.1973. 56-бет.

³Непесов Г.Н. Из истории Хорезмской революции 1920 — 1924 гг. —Ташкент, 1962. стр. 21.

⁴Құшонов О., Полюнов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сийсий жараёнлар ва харакатлар (XIX аср иккинчи ярми — XX аср биринчи чорати). —Ташкент: Abu maibuo-konalt, 2007.122 бет.

дереклердеги «байлус» сөзі термин сөзге айналып, «гедей», «қаллаш», «төзгенде» сыяқты сөзлер менен мәнилес түрінде көннен қолланылды. 1914-жылы бийдайдың бір пуды (16 кг) — 1 рубльден асты¹.

Хийуа ханы зулым болып,
Бар тапқанды тартып алып,
Туұмас күндер туұған екен².

Бирінші жер жүзілік урыс Россия империясының басқа халықтары сыяқты, Хийуа ханлығындағы қарақалпақ аймақтарының халқына да ауыр қайғы алып келді.

Талап ізлеп кетиушілер Хийуа ханлығында жипирма мыңға шамалас болған. Құрғын адамлардың есигінде жүрген дийқанлардың, күлпикшилердің жылына алатуғын жұмыс хақылары, барлық жерде біртелкіли болмады. Ол дийқаншылықтың кәлири-қымбатына да, бос жүрген дийқанлардың көплігі-азлығына да байланысты болды. Дийқанлардың алатуғын хақылары орташа жылына 7,6 тилла ақшалай, сегіз-он батпан гөлледен аспаған³. Бұл дийқан жүріушілердин хәм олардың хожалықтарының күн-көрісине үнем болмағандықтан, жылма-жыл байлардан қарыздалып, оны өтеу үшін, байлардың есигінде өмірлік дийқан болып қалуу жағдайлары да орын алған. Байлар бірінші жәхән урысын дұныа арттыруудың дерети деп есеплап есигіндеги дийқанлардың тамағында жарытпады.

Бұл Хожелі бекпигіндеги Исмайыл байдың үйінде урыс жыллары дийқан жүрген Төжимнин мына қосық қатарларынан анық көріуе болады:

Мынау байдың аты менен арбасы,
Атынның басында саман дорбасы,
Қасыққа жуқтайды берген жармасы,
Жанға батты Исмайылдың қылуасы⁴.

¹Құшонов О., Полюнов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сийсий жараёнлар ва харакатлар... 65 бет.

²Қарақалпақ халық қосықтары. Некіс: Қарақалпақстан, 1965. 325-бет.

³Төресев А. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында қарақалпақ үлкісінде дийқанлар харекети. —Некіс, 1991. 45-бет.

⁴Төресев А. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында қарақалпақ үлкісінде дийқанлар харекети. —Некіс, 1991. 47-бет.

Тегей, тезенде дийканлардын Хожели хэм Конырат базарларында, айылдарда жұмыс таба алмай көптеп қанғырып жүріулеріне байланысты, меусимли күнликшилик талабының табылуы да қыйын болды. Усының салдарынан күнликшилердің күнлик хажылары орташа күніне жиптира бес-отыз тийиннан астаған. Олар күнликшилик талап табылғанға шекем тарғып, өзлеринин өмірлеріне наразылығын «күнликшиники күнде» сөзгери арқалы билдирип отырған.

Байлар уақыты пипит кетіуіе тийисли дийканлар хэм күнликшилер күшинен хақысыз пайдаланып отырған. Байлар оларға хәптелеп мутқа жұмыс ислеткеннен кейин ғана ис хақыларын толық есапласып отырған. Бұл халық арасында «дузды ақлау» деп аталған.

Бирлесип байлардан ижараға ямаса жарыға жер етип, күн кеширіуши арымшы, ижарашы дийканлар да күнин көре алмады. Олар жерге дұрыссы карамаға да, товарлы егин туқымын екпесе де, еккен туқымы айнып кетсе де азап көрди. Байлар туқым, күш-көлик берсе де арымшыдан өз алдына пайда, сауға да алып отырды.

1914-жылы Хожели беклигиндеги Атажан Төренин жерин ижараға алып еккен дийканлар ижара пулынан тысқары мың сомнан астам сауға берген¹. Хәр қыллы себеплерге бола жарымшыларда өндирген өнімдеринин бестен бир, жетиден бир, оннан бир бөліміне ғана ийелик еткен. Сондықтан жарымшылар да өз өмірине наразылықтары арқалы жүзин жарымшы алды, аспанына бек бол, кудай» сөзгери арқалы тәриптеп отырған.

Ал, күн-көріудин қыйынлығынан ун тартыу менен шұғылшаныушы дийкан хавилары қол дигирман менен бир пуд ғәллені ун етип тартқаны үшін қалақ дән алыушы еди.

Хийуа ханлығынын Манғыт беклигинде жасаушы Курбан ақша ямаса ғәлге қарыз сорауға кешпен дийкандарға, белгилі мөлшерде пияз ямаса теширинин отағын алмағанша хабарластаған.

Хийуа ханлығына қараслы сол жаға қарақалпақ жерлерінде жер салтығы хожалыққа жеті-он бир сомға шекем көбейди. 1915-жылы Хийуа ханы қол астына текеки салтығы ентизиди. Сондай-ақ дийкандар мәмлкетлик салықты артығына төлеп патшаның ұрысқа керекли мүтәждери үшін хәр қыллы салықтар төледі.

Төреев А. XIX әсирдин акыры XX әсирдин басында қарақалпақ үлкесінде дийкандар хәрекеті. — Нөкис, 1991. 48-бет.

Хийуа ханлығынын айыр салтығы хэм ишкі бийлер төрепинен хәр төрептеме азап шеккен халықтың турмыс тиричилиги «Қарақалпақ» тарийхый қосығында реалы сүйретелген. Мысалы:

Хан сайланған халықтың хәмелдарлары,
Салық салып мал алыудың жолдары,
Зулым ханның халқым көріп зардабын,
Езилиуден еси кеткен қарақалпақ¹.
Кимге жарак берип, пышақ байлады,
Қазы, метер, күсбегини сайлады,
Салық бермегенди ұрып қыйнады,
Дар астында өлди талай қарақалпақ².

1914-жылы Хийуа ханы ұрысқа жәрдемге жүз тулып берген болса, тек 1915-жылдың декабрь айында он мың, 1916-жылдың сентябринде ески жүз мың сом жәрдем берди³.

Ғәлге өндиріуши байлар денди базарға шығара қойған жағдайда да оған топырақ араластырды. 1916-жылдың акырында Хийуа базарынан дән табылмай да қалды. 1915-жылдан бастап азық-ауқат заттарына баха үш-төрт есе жоқарылды, ал кийим-көнешек затларына баха ески жүз-үш жүз процентке көтерілди, бұл байлардың қуғынласып, халықтың әбден хәлсиреуіне алып келди⁴.

Хийуа ханлығына қараслы Хожели, Шоманай, Қыпшақ хэм т.б. бекликлерге қараслы дийкандар, ауылдас хэм қоныслас түркмен байларының қысқыларынан да жәбірленди. Олар танашкешлер жерлерин өлшеуіе келемен дегенше, қоныслас дийкандарды қысқы жасап көширіу арқалы жер шетараларын кеңейтуіе умтылды.

Түркменнин Кәлли аўмыт тайпасы байлары Төне Үргенч, Айбүйир өтирапындағы қарақалпақ дийкандарын жерлеринен қысып шығару

¹ **Қожықбаев Әдилбай.** Тарийхый қосықтар (Тарийхый қосық хэм анықтарын басқа жанрларға қатнасы хакында). — Нөкис: Қарақалпақстан, 1980. 7-бет.

² Бұл да сонда.

³ **Құшонов О., Поллонов Н.** Хоразмдаги иктимойи-сийсий жараёнлар на харакатлар (XIX аср икинчи ярми — XX аср биринчи чораги). — Тошкент: Абу матбуот-консалт, 2007. 125-бет.

⁴ **Құшонов О., Поллонов Н.** Хоразмдаги иктимойи-сийсий жараёнлар на харакатлар... 127-бет.

кыскасын күшейтти. Ал, аўыллас байлардын аўыл дийканларына тийисли жерлерди сатып жиберіу фактлери де тездести.

Жер өлшеу исинин басланыуы менен Хийуа хандыгында да дийканлардын жер ушын түреси кескинлесип кетти. Бул түреске жер ийелери де, жеринен айырыла баслаған дийканлар да катнасты. Жер ийелери артык аспай жерлеримизден айырылып каламыз, деп түдиктенсе, ал дийканлар аз ғана жер кыйтактарынын байлар қолына өтип кетіуден қауіпленди.

Қыпшақ, Манғыт, Хожели, Шоманай бекликлеринде дийканлар жерлерин өлшетіуден бас тартты. 1914-жылы сентябрьде буннан қауіпленген Хийуа ханы Әміўдерья бөлими начальнигине жер өлшеу жұмысынын табысы болатуғынына исеним билдире алмады.

Жерлерди өлшеп планға түсіріу жұмысын Хазарасп, Ханка, Бешарық, Үркенч, Хийуа бекликлери тәрәпинен баслауға тәртіп берилди. Хийуа ханы реформа өткеріу туурағы үәде берсе де, дийканларды тынышландырууды тезлеп, сораўсыз-соғуўсыз өлімге буйыруу, торымата салуу, темир курсауға салуу жазаларын қолданыуды ен жайларды. Бул тәртіптер де тынышлық орната алмады.

Үркенчтеги түрәни Қаскәлзенин асханасындағы танапкештер хәм диниялар арәшәлиһи жәңжел жәмийетлик тынышлықтың бузылыуын тата да күнәһиниң жиберди.

Дийканлар Хийуа ханына рус концессиионерлерине жер сатыуды тоқтатыуды талап ете баслады. 1914-жыл октябрьде буннан қауіпленген Хийуа ханы князь Андронниковтың Шапат, Палван каналларына темир көпір салып беріу туурағы үәдесин орындамағаны себепли, жер сатпайтуғындығын билдирген.

Хийуа ханы жәмийетлик тынышлықтың бузылыуы спирт ишимлигинен деп есаплаг, Әміўдерья бөлими начальнигинен Хийуаның барлық қалаларында спирт ишимлигине пүткіллей тыйым салыу туурағы көрсетпе беріуді өтіниш етті¹.

Хәр қандай шаралар да, хабарлар таратыу да дийканлар хәрәкетин ирке алмады. Хожели хәм Шоманай бекликлеринде дийканлардын өзлеринше дийкан отрядларына биритіу хәрәкетлери жүзеге келди. Өтеш, Ескене хәм т.б. батырлар баслауындағы дийкан отрядлары

¹Құшонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги иктимойи-сийсий жарәенлар ва харакаатлар (XIX аср иккинчи ярми — XX аср биринчи чораги). — Топшкент: Abu mashrut-konsalt, 2007. 128-бет.

түркмен баспашыларынын қонсылас дийканларды жерлеринен қысып шығаруу, қарсылық көрсеткенлерин тонап кетіу сыякы хәрәкетлерине қарсы түрести.

«Өтеш қырық нөкери менен елди қорайман деп, халық ушын жаудан өлди - деп еске түсірген Мамыт ғарры Адамұрат улы. Ол Қарабайылдан Қоныратқа шекемги аралықта отырған елди қорғалы. Март айынан бийдай писикке шекем Жанақала қамал болды. Бул уақыя жылан жылы болған еди.

Өтештин қырық жигитинин барлығы қарақалпақ еди. Олардың ирасында туўысқан инилері Мамат, Сайым, Қаражандар бар еди. Соның ишинде нөкер болған Ембергән Жұмаш улы усы саўашлардың басынан ақырына шекем болды. Сайым Бестөбеде болған урыста өлди деп есептемен. Қаражан Шымбайда болған урыста өлди деп айттысалды».

Өтеш өлгеннен кейин журт пыт-пыт болып дағып кетти. Өтеш йұмыттын қойын баққан, хызметин еткен, ержеткеннен сон елин тапқан деп айтысалды.

Өтешти Әлімбет ийшан жайғастырды. Өтештин басына мазарды ағайини Юсуп жүзбасы деген қазықты салды деп еситтик. Өтеш батырдың өлген жери таза Жанақаланың кубла күн шығыс жағында¹.

Өтеш батыр саўатсыз адам болған хәм минез-құлқына садалық тән, бирақ жүде адамгершиликки, халқы ушын жанын пиде қылған адам.

Балтахан Құлычматов деген түркмен ғарры былай дейди: «1954-жылы Түркменистанда бир тойға барғанымызда Гайдак деген түркменин уйине қонаққа кириғизди. Әнгиме үсинде аўыл-ел сораһып отырып, менин Жанақаладан келгенимди билгеннен кейин ол Өтеш батыр хакында әнгиме баслады.

Сол уақытта түркмен аўыллары Шоманай, Қонырат атирапындағы елатларға келип басқыншылық етип, малларын, дүньяларын тартып алып кететуғын болған. Аўымт басшысы Гайдактын әкеси Сейит қарадан баласын өзлери менен алып кетіуге рұқсағ сораиды. Сонда Сейит «баға еле жас ғой, онын үстине мылтық атып билмейди, - деп баласын жибергиси келмейди. Бирақ нөкер басшысы «биз баланды урысқа қоспаймыз, тек ат-жарақтарға қарауыл болатуғын адам керек», - деп әкесин исендирип Гайдакты алып кетеди. Бирақ Жанақалаға

¹Байниязов. Қ. Елим деп ениретен ерлер. Нөкис 1993. 72-бет.

келгеннен кейін ат-жаракк
Гайдакты урыска косады. С
еди. Гайдак: «Өтешти бурып
еди» — дейди. «Бир киши К
Өтештин турған жеринен би
Өтеш батыр жакындап кели
салдым. Сонда Өтеш тик к
турып «Әй жас бала екенсен
оңбассан», — деп жерге кулк

Сонда жас бала Гайдак
айбатты, мурты тауланған, к
жигит емес екенлигин түси

Гайдак 1954-жылы 70-де
айтып камсырып көзине жа
оны атпауым керек еди. Ту
бирақ бул дуньядан бийперз
етти, - деп адка түсиреди К
бирлеспесинде жасаушы Ба

Өтештин халыкка керек
өзинин жанын берген мөр
мойынлаган. Өтеш батыр жас
оғы хеш уакыт кете кетпе

Өтеш сетиз агайынли б
Туркменистанның төне Урте
бир бай туркмениннің есигинде
бага болып өседи. Ол байды
ас сагады. Бир күндери жыл
бунын алдындағы жылкыли
болады. Өтеш оларға «жы
ескертеди. Бирақ курап-жара
Байға келип болған уакыли
болыпты, жылкыны ким а
келген ис. Бадам сен бул
Бирақ Өтеш: «Ол калай б
алдырып калай отыраман
аузымызға ас салып отырма
туркменилер менен атысып к
жылкыларды алып кайтарм

ERROR: ioerror
OFFENDING COMMAND: image

STACK: